

Анатолій ЦЕРБАНЬ,
Олена ЦЕРБАНЬ

**СЛОБОЖАНСЬКА
НАРОДНА КЕРАМІКА
XIX СТОЛІТТЯ:
ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ МИСОК
ІЗ ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ МИКОЛИ СУМЦОВА)**

Вперше зроблено спробу атрибутувати глиняні миски, що експонуються на постійних виставках експозицій «Наш край у IX—XVIII століттях» і «Слобожанські мотиви» Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова.

Ключові слова: глиняні миски, народне гончарство, Слобожанщина.

© А. ЦЕРБАНЬ, О. ЦЕРБАНЬ 2016

Народне гончарство Слобожанщини вивчається понад сто тридцять років. Детальний опис історії його студіювання міститься в монографії керамолога Людмили Меткої [4], яка захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук і опублікувала монографію, присвячену даному питанню, тому в нашому дослідженні перераховувати усіх дослідників не будемо. Зауважимо, що в публікаціях XIX ст. зображень кераміки цього регіону немає. Роботи XX — початку XXI ст., де подається атрибуція кераміки Слобожанщини XIX ст., зазвичай не ґрунтуються на ретельному аналізі джерел. Та й самі речі, що зберігаються в українських музеях, досить часто не мають досконалого атрибутування. Однією з причин є те, що в роки Другої світової війни книги надходжень та інша документація музеїв цього регіону були втрачені. Відтак досить часто подані на ілюстраціях до статей чи книг і представлені в музейних експозиціях слобожанські глиняні вироби XIX ст. мають широкі датування та не містять прив'язки до певного гончарного осередку.

Отож атрибуція кожного окремого глиняного виробу, що зберігається в музейних колекціях, набуває особливої ваги. Така робота є надзвичайно **актуальною** і нагальною для сучасних науковців. Оскільки лише на ґрунтовно атрибутованих виробах можуть базуватися висновки про історію розвитку матеріальної складової народної культури, яка, як відомо, в XIX ст. бурхливо трансформувалася в досліджуваному регіоні.

Одним із шляхів таких досліджень має порівняння поданих в публікаціях XIX ст. описів з реально існуючими артефактами. Внаслідок подібного симбіозу нам вдалося атрибутувати унікальну глиняну обрядову посудину — «рюмки-трійчатки», що зберігаються в Харківському історичному музеї імені Миколи Сумцова [11]. Продовжуючи започатковані ініціативи, спробуємо виокремити з колекції кераміки (налічує 6028 експонатів) цього закладу, який є спадкоємцем Музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди, зберігає речі XIX ст. з дореволюційних музеїв Харкова, кераміку, виготовлену в майстерні гончаря Леонтія Степановича Ткачова (слобода Горохуватка Куп'янського повіту, Харківської губернії, став гончарем 1866 року). Чому саме його? Справа в тому, що в публікаціях XIX ст. форми та декор звичайних глиняних виробів того чи іншого гончарного осередку Слобожанщини описуються побіжно, загальними фразами [7, с. 33—36, 44—45, 57; 8, с. 6, 9, 34—36]. І лише на продукції Л.С. Ткачова один із дослідників гончарного промислу, Лев Соколовський, зупинився

детальніше. Оскільки вважав використовуваний гончарем спосіб орнаментування мисок і тарілок давнім. Хоча в іншому місці праці «Гончары в Куп'янском уезде в 1880 году» дослідник відзначив, що «не так уже й давно» такий посуд можна було зустріти повсюдно [7, с. 49—50]. Тому слід пам'ятати, що, наприклад, в Опішні (Полтавщина) 1893 р. «стародавніми» вважалися орнаменти 15-річної давнини [4, с. 62]. Справа в тому, що впродовж динамічного і бурхливо-змінного щодо суспільного й економічного життя українців періоду XVIII — кінця XIX ст. значно пришвидшився темп трансформацій культури. Орнаментування столового глиняного посуду та кахель стала одним із яскравих візуальних проявів цього процесу.

Леонтій Степанович Ткачов (Цокур) навчився гончарству в ізіумського майстра Євтуха Назаренка [7, с. 34—35]. «По старині» у майстерні Леонтія Ткачова прикрашалися виключно миски і тарілки. Цю роботу виконували зазвичай підлітки. За описом Лева Соколовського відомо, що малювальник у певних місцях верхніх частин і внутрішньої поверхні дна виробів, «наливав» густу фарбу, яку потім розподіляв «накосточком», «розбиваючи» (розтягуючи) «рівно довільними штрихами». Гончарний круг обертався і «від постійних одноманітних рухів утворювався з часом той чи інший рисунок». При цьому «одні й ті ж малюнки, варіюючи в небагато чому, повторюються в сотні екземплярів» [7, с. 49—50]. Згідно з такими даними можна припустити, що описано або спосіб, який у науковій літературі другої половини XX ст. отримав назву «мармуровання», або «фляндрівку». До речі, з контексту поданої в монографії Людмили Меткої інформації можна хибно ототожнити спосіб Леонтія Ткачова з використанням на той час у Котельві малюванням пензликом — «кисточкой» [4, с. 98].

«Мармуровані» глиняні миски археологи знаходили на території Лівобережної України. Але всі їх датували XVIII століттям [3, с. 75—77; 9, с. 62, рис. 26, с. 58, рис. 8:1; 10, с. 108]. Досі не вдалося віднайти жодної публікації, де б наводилися такі миски й тарілки із Слобожанщини XIX століття. Та й техніка виконання «мармурованих» орнаментів була дещо іншою. Враховуючи цей факт та аналізуючи згаданий опис, можна дійти висновку, що дослідження Лева Соколовського фіксують факт використання у майстерні гончаря слободи Гороховатка Леонтія Ткачова для орнаментування мисок (очевидно, з 1866 р. до, принаймні, початку 1880-х рр.)

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 4 (130), 2016

Іл. 1. Леонтій Степанович Ткачов (?). Тарілка. Слобода Гороховатка Куп'янського повіту Харківської губернії (?), початок 1880-х рр. (?). Глина, гончарний круг, фляндрівка. Фонди Харківського історичного музею, КС-437. Фото Олени Щербань

Іл. 2. Леонтій Степанович Ткачов (?). Миска. Слобода Гороховатка Куп'янського повіту Харківської губернії (?), початок 1880-х рр. (?). Глина, гончарний круг, ангоби, мінеральні барвники, фляндрівка. Фонди Харківського історичного музею, КС-363. Фото Олени Щербань

Іл. 3. Леонтій Степанович Ткачов (?). Миска. Слобода Гороховатка Куп'янського повіту Харківської губернії (?), початок 1880-х рр. (?). Глина, гончарний круг, фляндрівка. Фонди Харківського історичного музею, КС-363. Фото Олени Щербань

техніки «фляндрівка». А гончар Євтух Назаренко з м. Ізіум, у якого він навчився гончарству, міг створювати такі орнаменти в першій половині 1860-х років.

Іл. 4, 5. Автор невідомий. Тарілка. Слобода Котельва Харківської губернії (?), початок 1880-х рр. (?). Глина, гончарний круг, ангоби, малювання ріжком. Фонди Харківського історичного музею, КС-524. Фото Олени Щербань

На жаль, ізюмська гончарна орнаментика XIX ст. донині не вивчена взагалі. Єдиний етнографічний опис, який можна використати для її побіжної характеристики, опубліковано 1930-го р. С. Одинцовою (дружина відомого вченого-археолога і краєзнавця М.В. Сібільова). На наведених дослідницею малюнках глиняних виробів часу написання статті, виготовлених членами Ізюмського Продукційно-складського товариства, помітні окремі орнаментальні елементи («квітки», «листя»), утворені подібним до описуваного Левом Соколовським розтягуванням фарб. А на малюнку, що зображує «стародавні» вироби, наведено миску, де таким чином орнаментовано всю поверхню. Але, знову ж таки, шляхом деформації ангобових ліній створено рослинні елементи («сосонки», «листочки») [5, табл. I—X]. Варто зауважити, що фляндрівка і близькі до неї техніки творення «арабескового» узору, які почали використовуватися для орнаментування посуду Центральної України з другої половини XVIII ст. [10, с. 108], у XIX ст. стала однією з провідних технік орнаментування посуду таких гончарних осередків Полтавщини як Опішня з Мись-

кими Млинами та, з останньої чверті століття, Постав-Муки. Відповідно, Леонтій Ткачов підхопив популярний на той час орнамент, що своєю декоративністю подобався не лише покупцям, а й організаторам сільськогосподарської виставки 1880-го року. За декоровані таким чином вироби він отримав похвальний лист. Більше подібно орнаментованих виробів на виставку ніхто не представив [7, с. 49—50].

Миска і тарілка, фляндровані способом, що відповідає описаному Левом Соколовським, експонуються на постійних виставках «Наш край у IX-XVIII століттях» і «Слобожанські мотиви. Етнографія краю» Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова (іл. 1—3). Підписів до цих виробів у експозиції немає. В інвентарних картках КС-437 та КС-363 атрибуція відсутня. Лише відомо, що миска і тарілка походять з «історичного музею» і були описані в 1943—1944 рр. (після визволення Харкова з німецької окупації). Але, зважаючи на форму і декор, з великою долею ймовірності можна вважати їх продукцією майстерні Леонтія Ткачова зі слободи Горохуватка кінця 1870 — початку 1880-х років. Можливо, тією, що була представлена на виставці 1880-го року.

Аргументуємо це припущення. По-перше, ідентичність візуально помітних рис формувальної маси, фарб, поливи, техніки орнаментування, подібність діаметрів краю вінець (23 та 24 см) свідчить про те, що дані вироби виготовлені й декоровані одним майстром.

По-друге: вони справді орнаментовані у верхніх частинах і на внутрішній стороні дна шляхом ритмічного розтягування плям фарби, що під поливою стала темно-коричневою, якимось інструментом (можливо — «накосточком») рухами від — до себе по білих (під поливою — жовтуватих) смугах.

По-третє: форма і колір формувальної маси виробів відрізняється від притаманних гончарству Опішні — єдиного осередку Лівобережної України, де зафіксовано використання подібних орнаментів. З інших гончарських осередків нашої держави виробів подібних форм і декору віднайти не вдалося.

По-четверте: з наявних на сьогодні етнографічних записів щодо Слобожанщини маємо лише одне свідчення про те, де, коли і ким могли виготовлятися подібно декоровані вироби — це майстерня Леонтія Ткачова з Горохуватки.

По-п'яте: на згаданих глиняних виробах не помітно слідів побутового використання, а просвердлені по цен-

тру отвори свідчать про можливість їх кріплення до стін чи стендів. Якщо згадати, як експонувалися миски на присвяченій ХІІ Археологічному з'їзду виставці в Харкові, можна припустити, що отвори в даних виробках були зроблені саме для подібного закріплення.

У фондах Харківського історичного музею віднайдено ще кілька виробів з просвердленими отворами. Серед них нашу увагу привернула тарілка КС-524 зі зображенням півня й риби (іл. 4). Вона виготовлена з іншої глини, ніж описані нами (після випалення вона набула червоного кольору). Відрізняється і форма краю вінець. З опису гончарства Слобожанщини, зробленого Олександром Твердохлебовим, відомо, що такі зображення на початку 1880-х рр. наносили гончарі Котельви [8, с. 34]. І хоча з етнографічних записів 1893 р. відомо, що подібні малюнки наносили і гончарі сусіднього Опішного [2, с. 61], з великою долею вірогідності можемо вважати виріб з Харківського історичного музею котелевським. Остаточну ж крапку в його атрибуції може лише аналіз формувальної маси.

Таким чином, аналіз описів кераміки Слобожанщини дослідниками ХІХ ст. і поєднання інформації з реально існуючими в колекції Харківського історичного музею виробами надає можливість нам зробити спробу до їхнього атрибутування. Вважаємо такий підхід перспективним, оскільки він єдино можливий для виокремлення цього типу продукції (мальованих мисок і тарілок), таких осередків, як Гороховатка і Котельва. Наступні студії будуть стосуватися інших творів, представлених на Всеросійській сільськогосподарській виставці 1880 р. в Харкові. Зокрема, «відкупної» глиняної кубішки, виготовленої кустарем зі слободи Мерефа Федором Гнатовичем Сивоплясом [1, с. 26].

1. Жданов А.В. Кустарные промыслы на Всероссийской сельско-хозяйственной выставке в Харькове / А.В. Жданов. — Харьков : Тип. Шмерковича, 1887. — 64 с.
2. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И.А. Зарецкий. — Полтава: типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. — 3 н.н., II, 126, XXIII, VI. — 11 с.
3. Коваленко О. Про особливості глиняного посуду ХVІІІ століття полтавського гончарного осередку / Оксана Коваленко // Українська керамологія. — Опішне : Українське народознавство, 2011. — Кн. III. — Т. 1. — С. 67—78.
4. Метка Л. Гончарство Слобідської України в другій половині ХІХ — першій половині ХХ століття / Людмила Метка. — Полтава : АСМІ, 2011. — 240 с.

5. Одинцова С. Гончарство Ізюмщини / Одинцова С. // Ізюмщина. — Ізюм : Видання Ізюмського краєзнавчого музею, 1930. — С. 38—54.
6. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. — Київ : Молодь, 1993. — 408 с.
7. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Соколовский Л. // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Харьков, 1885. — Вып. III. — С. 33—57.
8. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году / Твердохлебов А. // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Харьков, 1883. — Вып. II. — С. 1—52.
9. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх досліджень / О.В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2000. — Ч. 1/2. — С. 54—66.
10. Чміль Л.В. Орнаменты подглазурной росписи на посуде Среднего Поднепровья ХVІІ — начала ХІХ веков / Л.В. Чміль // Культура русских в археологических исследованиях. — Омск ; Тюмень ; Екатеринбург : Магеллан, 2014. — Т. II. — С. 107—117.
11. Щербань О. Унікальна слобідська весільна глиняна посудина — «рюмки-трійчатки» / Олена Щербань // Народознавчі зошити. — 2015. — № 4 (124). — С. 984—987.

Anatoliy Shcherban, Olena Shcherban

THE FOLK CERAMICS
OF SLOBOZHANSKYNA IN THE XIX st.:
PROBLEMS OF ATTRIBUTION
(ON THE EXAMPLE OF BOWLS FROM
THE FUNDS OF M.F. SUMTSOV
KHARKIV HISTORICAL MUSEUM)

A paper is the first attempt to attribute earthen bowls, which are exhibited on the constant displays «Our land in IX—XVIII st.» and «Motifs of Slobozhanshchyna» in M.F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

Keywords: earthen bowls, folk pottery, Slobozhanshchyna.

Анатолій Щербань, Олена Щербань

СЛОБОЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ КЕРАМИКА
ХІХ ВЕКА: ПРОБЛЕМЫ АТРИБУЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ МИСОК ИЗ ФОНДОВ
ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО
МУЗЕЯ ИМЕНИ НИКОЛАЯ СУМЦОВА)

Статья является первой попыткой атрибуции глиняных мисок, которые экспонируются на постоянных выставках экспозиций «Наш край в IX—XVIII веках» и «Слобожанские мотивы» в Харьковском историческом музее имени Николая Сумцова.

Ключевые слова: глиняные миски, народное гончарство, Слобожанщина.